

ARTIKELEN

Herstelbemiddeling in twee gevangenissen

Positieve effecten op stoppen met misdaad?*

Bart Claes & Joanna Shapland

1 Inleiding

Herstelrecht wordt op vele manieren in verschillende landen toegepast en wordt mede hierom wel een 'parapluconcept' genoemd (Shapland, Robinson & Sorsby, 2011). In dit artikel richten we ons op herstelbemiddeling of slachtoffer-daderbemiddeling waarbij slachtoffer, dader en hun respectievelijke ondersteunende derden met elkaar communiceren, in een gezamenlijk gesprek of via de bemiddelaar. De ontwikkeling van herstelgerichte praktijken vond in heel wat Europese landen plaats vanuit een slachtoffergerichte insteek. Dat neemt niet weg dat er altijd al aandacht was voor de mogelijke rehabilitatieve effecten van deze praktijken naar daders toe. De afgelopen jaren wordt de vraag breder gesteld naar het verband tussen herstel, re-integratie in de maatschappij en het vermogen te stoppen met misdaad (*desistance from crime*). Dit artikel gaat dieper in op de vraag of herstelbemiddeling een positief effect kan hebben op het vermogen van de dader te stoppen met het plegen van criminele feiten.

Longitudinale studies hebben aangetoond dat de meerderheid van de daders op een bepaald moment ophoudt met misdaad, ook persisterende delinquenten (Blokland, Nagin & Nieuwbeerta, 2005; Laub & Sampson, 2003). De beslissing van de dader om te stoppen – zijn of haar *agency* – is essentieel voor het proces van het loskomen van misdaad. Ook het handelen en de invloed van ondersteunende derden rond de dader – partners, familieleden, vrienden, sleutelpersonen – zijn van vitaal belang bij zowel de initiële beslissingen om af te zien van misdaad als bij de volharding dat spoor te blijven bewandelen. Stoppen met misdaad is vaak zoals de processie van Echternach (drie stappen vooruit, twee achteruit) waarbij steun, aanmoediging en praktisch ingrijpen van deze ondersteunende derden heel belangrijk zijn.

De belangrijkste vraag voor dit artikel is of herstelbemiddeling een positief effect kan hebben op het vermogen van de dader te stoppen met misdaad en, zo ja, op welke manier. We geven een overzicht van een aantal empirische bevindingen die een verband suggereren tussen herstelrecht en het stoppen met misdaad. Daarna belichten we die elementen van herstelrecht die mogelijk een positieve bijdrage

* Dit artikel is een bekorte vertaling van 'Desistance from crime and restorative justice', verschenen in *Restorative Justice. An International Journal* 2016, nr. 3, p. 302-322. Het artikel is vertaald door Renée Kool, Bas van Stokkom en Bart Claes.

kunnen leveren aan dat proces van de dader te stoppen met het plegen van criminaliteit. We doen dit aan de hand van ons eigen kwalitatief onderzoek in een gevangenis in België en een in Engeland. De vraag wordt beantwoord vanuit een visie op herstelrecht, waarbij steeds vanuit een evenwicht wordt rekening gehouden met de vragen, noden en verwachtingen van dader en slachtoffer. Het gevaar bestaat steeds over te hellen naar een te sterke focus op de dader of juist op het slachtoffer. Dit artikel zou dus een te sterke dadergerichte benadering van herstelrecht kunnen voortbrengen.

2 Theoretische modellen en onderzoek naar het stoppen met misdaad

Sommige theoretische benaderingen van herstelrecht richten zich allerminst op de potentie van een herstelgerichte praktijk om recidive te voorkomen. Dat wordt niet als het belangrijkste doel gezien of slechts als een bijeffect van de belangrijkste doelen (Robinson & Shapland, 2008). Wanneer de verbinding rehabilitatie en herstelrecht gemaakt wordt, ontstaat de vrees dat herstelrechtelijke praktijken zo geheel of gedeeltelijk ondergebracht worden bij het traditionele strafrecht met een aantasting van de herstelrechtelijke procedures en principes tot gevolg. Robinson en Shapland (2008) suggereren dat deze bezorgdheid over de mogelijk dominante invloed van het strafrecht – indien herstelrechtelijke programma's rehabilitatie en recidivevermindering als doeleinden zouden omarmen – heeft geleid tot een gebrek aan discussie en vaagheid over de dadergerichte doeleinden van het herstelrecht. De auteurs betogen dat herstelrecht niet zo'n *zero sum*-vergelijking met zich mee hoeft te brengen: het verminderen van recidive is juist in feite wat slachtoffers wensen, net als daders trachten te stoppen met misdaad. Bovendien bestaat er een cruciaal verschil tussen de centrale gedachten van rehabilitatie en het stoppen met misdaad. Rehabilitatie heeft betrekking op de inspanningen van de overheid en andere instanties om recidive te verminderen. Vaak worden rehabilitatieprogramma's voorgeschreven als onderdeel van de straffen-uitvoerlegging en worden ze aan daders opgelegd. Dit zijn de zogenoemde *top-down*voorschriften. Het proces van het stoppen met misdaad heeft echter betrekking op de dader zelf. Het gaat zowel om het nemen van beslissingen om te stoppen als om het opnemen van acties en activiteiten om dit proces tot een goed einde te brengen. Het gaat dus veel meer om een *bottom-up*perspectief. Dit perspectief – dat vanuit de dader vertrekt – vertaalt zich naar de wijze waarop er in het veld van het stoppen met criminaliteit onderzoek wordt gedaan. Dit onderzoek houdt zich bezig met het identificeren van de sociale en psychologische factoren die samenhangen met het vertragen en beëindigen van criminele carrières en het omarmen van een pro-sociale levensstijl. In plaats van te vertrekken vanuit de vraag hoe re-integratie in de gemeenschap moet worden tot stand gebracht, begint deze benadering met de vraag hoe verandering bij een dader kan plaatsvinden.

2.1 *Verschillende theorieën en modellen als bril naar herstellbemiddeling*

Vanaf de jaren tachtig zijn verschillende theorieën ontwikkeld die duidelijk maken waarom mensen al dan niet stoppen met misdaad. Een aantal van deze theorieën is relevant in het kijken naar herstelgerichte interventies als herstellbemiddeling. Ook omgekeerd staan deze theorieën ons toe om beter te begrijpen hoe herstelgerichte interventies daders kunnen ondersteunen in hun proces te stoppen met criminaliteit. Een van de eerste theoretische benaderingen naar dit proces te stoppen met criminaliteit richtte zich op het idee dat ex-delinquenten een rationeel besluit nemen om te stoppen met misdaad (Clarke & Cornish, 1985; Pezzin, 1995). Deze beslissing van (ex-)daders is belangrijk, maar stoppen hangt niet alleen af van deze keuze. Andere belangrijke parameters liggen bij de sociale situatie van de dader en structurele elementen als werk en huisvesting (Farrall e.a., 2014). Een andere theorie, die van Sampson en Laub (1993), benadrukt de leeftijdgerelateerde informele sociale controle en het belang van de band tussen het individu en de samenleving. Volgens deze auteurs wordt crimineel handelen waarschijnlijker wanneer de banden van de dader met verschillende sociale instituties zoals werk en gezin worden verzwakt of verbroken. Belangrijk is dat Sampson en Laub veronderstellen dat belangrijke gebeurtenissen verandering kunnen brengen in sociale bindingen. Die sociale bindingen kunnen door zogenoemde 'keerpunten' versterkt worden, verzwakt of zelfs teniet gedaan worden. Deze 'keerpunten' en sleutelgebeurtenissen kunnen aldus een positief effect hebben op het proces te stoppen met misdaad.

In *Making Good* stelt Maruna (2001: 7-8) dat delinquenten die willen stoppen een coherente, pro-sociale identiteit voor zichzelf moeten ontwikkelen. Die 'nieuwe' identiteit kunnen ze gebruiken om aan zichzelf en andere mensen uit te leggen hoe ze hun verleden hierin een plaats hebben gegeven en hoe ze kijken naar de toekomst. Deze narratieve studie toont het belang aan van het 'verhaal' of 'script' waarmee ex-daders hun criminele carrière uitleggen en hun kijk op verleden, heden en toekomst duidelijk maken. Maruna merkt op dat – hoewel elk verhaal uniek was voor de persoon in kwestie – steeds twee gemeenschappelijke thema's van 'veroordeling' en 'verlossing' werden herhaald, en dat deze verschilden tussen degenen die doorgingen met misdaad en degenen die stopten. Degenen die Maruna als 'stoppers' classificeerde, geloofden dat ze hun eigen toekomst op de een of andere manier konden beheersen. Zij zijn dus in feite verwikkeld in een proces waarbij zij zichzelf als een nieuwe 'goede' persoon beschouwen.

In tegenstelling tot het perspectief van Sampson en Laub (1993) dat stoppen met misdaad in verband brengt met 'objectieve' veranderingen zoals werk, menen Giordano e.a. (2002) dat cognitieve veranderingen in het denken van de ex-dader de belangrijkste drijvende kracht achter het proces van stoppen is. Net als Farrall en Bowling (1999) stellen ze vast dat een periode van reflectie en heroverweging van wat belangrijk is voor de ex-dader een gemeenschappelijk kenmerk lijkt te zijn van het initiële stopproces. Volgens Giordano e.a. (2002: 1001) is een tweede fase nodig waarin de ex-delinquent de daadwerkelijke mogelijkheid heeft te veranderen, dat dit een potentiële 'uitweg' biedt en dat hij deze kans moet aangrijp-

pen. Dit leidt naar de derde fase waarin de ex-delinquent het vermogen moet hebben zich een nieuwe rol in een nieuw pro-sociaal leven te geven. Het model van Bottoms en Shapland (2011, 2016) kent vergelijkbare gefaseerde mechanismen, waardoor de ex-dader aspecten in zijn of haar leven ervaart die verandering motiveren en bevorderen. De auteurs suggereren dat verschillende ‘triggers’ de wens tot verandering kunnen voortbrengen, waardoor ex-daders anders over zichzelf, hun omgeving en hun potentiële toekomstige leven gaan denken. Ze suggereren ook dat dit de ‘would-be desister’ ertoe brengt activiteiten te ondernemen die kunnen leiden tot geslaagde pogingen op het rechte pad te blijven, maar ook kunnen resulteren in terugval. Die terugval is vaak te wijten aan structurele obstakels (zoals het niet vinden van een echte baan). Echter, zelfs een terugval brengt hem niet noodzakelijkerwijs ‘terug naar af’, maar eerder tot een punt waarop hij – als hij nog steeds het verlangen heeft te stoppen – de reis opnieuw aanvangt. Op weg naar een misdaadvrije identiteit en een pro-sociaal leven zullen ex-daders zich kunnen optrekken aan partners of nieuwe vrienden of werk, waardoor zij kunnen vasthouden aan het proces van stoppen (Bottoms & Shapland, 2011).

Vaughan (2007) betoogt dat stoppen het best begrepen kan worden door je te richten op het innerlijke gesprek van de ex-dader, waarin de voor- en nadelen van stoppen worden afgewogen, en hoe dit bij hun waarden aansluit. Dit innerlijke gesprek is meer dan alleen rationele besluitvorming (zie Clarke & Cornish, 1985; Pezzin, 1995) en omvat een emotionele beoordeling van wat de ex-dader voelt bij zijn eigen criminele verleden en toekomstige pro-sociale plannen en activiteiten. Paternoster en Bushway (2009) zien stoppen als een bewust genomen besluit dat in de loop van de tijd gepaard zal gaan met positievere redenen om veranderingen te wensen. Dat besluit gaat gepaard met het idee van een ‘gevreesd zelf’ dat ex-daders in beslag zal nemen als ze niet ophouden met misdaad. Ze zien de processen van werken aan zichzelf als een steeds doorlopend project. In de modellen van Vaughan (2007) en Paternoster en Bushway (2009) wordt – net als in veel van de hiervoor besproken literatuur – veel nadruk gelegd op de vraag hoe de ex-dader zichzelf begint te zien en door anderen wordt gezien.

2.2 Drie categorieën van ‘agency’

Hoewel onderzoek naar stoppen met misdaad nog altijd groeiende is, blijft het moeilijk om volledig te begrijpen hoe ex-daders hun persoonlijke hulpbronnen benutten om een zinvol en productief leven te leiden. Healy (2013) verdeelt de bestaande theorieën over dat individuele vermogen om keuzes te maken en te handelen (*agency*) in drie categorieën: cognitieve modellen die de mentale architectuur van *agency* beschrijven (zoals Vaughan, 2007), narratieve modellen die *agency* onderzoeken in de context van identiteitsontwikkeling (zoals Maruna, 2001) en multidimensionale modellen die *agency* als een psychosociaal construct beschouwen (zoals Giordano e.a., 2002).

Cognitieve theorieën worden ondersteund door onderzoeksresultaten waaruit blijkt dat bepaalde attitudes en denkstijlen crimineel gedrag bevorderen. Rationele besluitvorming wordt echter altijd ingeperkt door sociale beperkingen en de mate van menselijke kennis (Farrall & Bowling, 1999). Echter, de studie van

Shapland en Bottoms (2011) suggereert dat het besluit om op te houden beïnvloed kan worden door morele overwegingen, zoals de zorg dat recidiveren problemen kan veroorzaken voor familie en vrienden.

In de narratieve modellen maken motiverende en cognitieve elementen deel uit van de verhalen die ex-delinquenten construeren om hun leven zin te geven. De ex-daders die deelnamen aan het onderzoek van Maruna (2001) wilden de schade herstellen die het gevolg was van hun optreden en poogden dit te bereiken door deel te nemen aan 'generatieve bezigheden', zoals counseling of zorg voor anderen. De keuzes van ex-daders om te stoppen worden dus niet alleen beïnvloed door veranderende cognities, maar ook door een latent begrip van zichzelf, hun verleden en hun omgeving (Farrall e.a., 2014). Deze informatie wordt door ex-daders gebruikt om hun (nieuwe) identiteit vorm te geven, hun gedrag te sturen en orde en samenhang aan hun sociale wereld te geven. Voor Healy (2013) betekent dit een aanzienlijke vooruitgang ten opzichte van de meer passieve, individualistische en deterministische visie op *agency*, die kenmerkend is voor het cognitieve perspectief.

In de multidimensionale modellen wordt *agency* als een psychosociaal construct beschouwd. De theorie van cognitieve transformatie van Giordano e.a. (2002) stelt dat het proces van stoppen start met een verschuiving in de 'bereidheid tot verandering' die de ontvankelijkheid voor signalen van verandering vergroot. Deze cognitieve verschuivingen vergroten het vermogen van de ex-dader om zich een alternatief niet-crimineel zelf voor te stellen en gaan gepaard met een emotioneel rijpingsproces (Healy, 2013). Giordano e.a. (2007) gaan nader in op deze link bij jonge adolescente daders en hun negatieve emoties (bijvoorbeeld gerelateerd aan een moeilijke jeugd) en positieve emoties (zoals opwindings). In die zin kan emotionele rijping worden gekoppeld aan het vermogen om te reflecteren over keuzes, betrokken te zijn op intentioneel handelen, emotionele stabiliteit te behouden en sociaal en menselijk kapitaal op te bouwen.

Onderzoek naar het stoppen met misdaad heeft een complexer en genuanceerder beeld opgeleverd van de oorzaken van crimineel handelen waarin de wisselwerking tussen *agency* en structuur vooropstaat. Farrall e.a. (2014) besluiten dat er geen eenduidige theorieën over verandering zijn. Deze verschillende theoretische modellen over stoppen met misdaad reiken inzichten aan over dit proces, die toepasbaar zijn op de verscheidenheid aan mensen en omstandigheden. 'Veranderen is rommelig, het is ingewikkeld, het draait rond in cirkels, het wint aan kracht in versterkende, iteratieve lussen, het is verstoorbaar en staat in elk stadium open voor invloeden' (p. 229).

3 Onderzoek naar bemiddeling en stoppen met misdaad in twee gevangenissen

Bij de verdere uitrol en implementatie van herstelgerichte praktijken, zoals herstelbemiddeling of slachtoffer-daderbemiddeling (*victim-offender mediation*, VOM) in continentaal Europa en het Verenigd Koninkrijk wordt in toenemende

mate de nadruk gelegd op de morele en sociale rehabilitatie van de dader. De mogelijkheid bestaat dat herstelbemiddeling de kans op recidive zou kunnen verminderen en dat opent nieuwe perspectieven voor bemiddeling in gevangenissen. Zoals hiervoor beschreven, zijn de motivatie- en cognitie-elementen binnen het proces van stoppen met misdaad van cruciaal belang. Precies die elementen hebben een duidelijke link met herstelgerichte processen die het potentieel hebben om sociaal en menselijk kapitaal te bevorderen (Bazemore & O'Brian, 2002). Die herstelgerichte processen bieden ook aanknopingspunten om structurele moeilijkheden (werk, opleiding) en obstakels voor stoppen tegen te gaan. Deze herstelgerichte processen kunnen ook plaatsvinden in de gevangenis, zeker bij meer ernstige misdrijven. Nu verschillen gevangenissen aanzienlijk van andere instellingen, brengen ze deprivaties met zich mee en hebben ze specifieke culturen en structuren die van invloed zijn op het gedrag van gedetineerden en penitentiair personeel. Als herstelgerichte praktijken zoals herstelbemiddeling in de gevangenis worden geïmplementeerd en bevorderd, is het belangrijk ze te begrijpen in relatie tot deze bijzondere structurele en culturele elementen van de instelling. Het empirisch onderzoek waarover we rapporteren, richt zich enerzijds op de manier waarop herstelbemiddeling in de gevangenis het proces van stoppen kan bevorderen. Doel is elementen te identificeren die het proces tot stoppen met misdaad bevorderen. Anderzijds wensen we zicht te krijgen op de mogelijke invloed van structurele en culturele elementen van het dagelijks leven in de gevangenis op herstelbemiddeling.

Het onderzoek werd uitgevoerd in de gevangenis van Leeds (Engeland) en de gevangenis van Oudenaarde (België). De operationele capaciteit van de gevangenis in Leeds is ongeveer 1200, met een hoog verloop van gevangenen die minder dan vijf jaar moeten zitten. De Belgische gevangenis biedt echter slechts plaats aan 180 gevangenen, met een straf van meer dan vijf jaar. Beide gevangenissen werden rond 1840 gebouwd en hadden zowel binnen als buiten vergelijkbare architecturale kenmerken. De verschillen komen vooral tot uitdrukking in de aantallen gevangenen die samen leven en werken. In de Belgische gevangenisvleugel zijn slechts twintig tot dertig gevangenen ondergebracht en ieder heeft zijn eigen cel. HMP Leeds bestaat per vleugel uit drie open verdiepingen met meer dan tweehonderd gevangenen die de cellen met elkaar delen. Beide gevangenissen verschillen significant van elkaar, ook naar de locatie in twee verschillende landen met verschillende culturen, talen en rechtssystemen. Niettemin, de bemiddelingsprocedure in beide gevangenissen was zeer vergelijkbaar met dezelfde aanpak en werkingsprincipes als vrijwilligheid, vertrouwelijkheid en neutraliteit. Onder begeleiding van een neutrale bemiddelaar krijgen gedetineerde en slachtoffer in beide gevangenissen de kans om informatie uit te wisselen over de strafbare feiten, de achtergronden, de betekenissen en de gevolgen ervan. In de bemiddeling wordt ook steeds aandacht besteed aan de emotionele en de materiële gevolgen van het misdrijf en herstel van de geleden schade.

De gedetineerden die geselecteerd werden voor een interview (N = 30; gemiddelde leeftijd 29) hebben allemaal deelgenomen aan een herstelbemiddeling in de

gevangenis, waarbij er meermaals (soms in een gezamenlijk gesprek) communicatie was met het slachtoffer. Alle interviews werden uitgevoerd door de eerste auteur. Hij observeerde de interacties van de mannen en hun dagelijks leven op de vleugel in beide gevangenissen en sprak met hen informeel over de aard van de studie. Het interviewschema was opgebouwd rond belangrijke thema's die in de literatuur over herstelrecht, stoppen met misdaad en het dagelijkse leven in de gevangenis zijn aangegeven. De interviews werden gekenmerkt door een niet-lineair proces, waarbij de volgorde van de vragen en de hoeveelheid tijd besteed aan elk onderwerp varieerden. Over het algemeen hadden de interviews een informeel en vrijelijk karakter. De namen van gevangenen zijn geanonimiseerd. Gezien de kleine schaal van het onderzoek en de non-random selectie van de respondenten, zijn de conclusies van voorlopige aard.

4 Focus op motivationele en cognitieve elementen in herstelbemiddeling

Motivationele en cognitieve elementen hebben een essentiële rol binnen het proces van stoppen met misdaad. Denken we hierbij aan de zelfpercepties van daders op een leven zonder criminaliteit en het ontwikkelen van een nieuwe persoonlijke en sociale identiteit (Bottoms & Shapland, 2016; Farrall, 2002; Farrall & Maruna, 2004). Deze motivationele en cognitieve elementen hebben ook een plaats in herstelgerichte interventies als herstelbemiddeling. Daders die willen deelnemen aan herstelbemiddeling en willen communiceren met het slachtoffer (eventueel via een persoonlijke ontmoeting), hebben het misdrijf bekend en wensen verantwoordelijkheid op te nemen. Deze herstelgerichte communicatie met het slachtoffer kan al gezien worden als een mogelijkheid of een 'fase' om aan te geven hoe zij hun leven willen veranderen, hoe dit te bewerkstelligen en de daarvoor benodigde praktische hulp te verwerven (Shapland, 2007). Zo blijken ook de denkpatronen van daders met een wens te stoppen met misdaad zich te kenmerken door hoop, zelfredzaamheid, schaamte en berouw (Lebel e.a., 2008), elementen die ook terugkomen in een herstelbemiddeling.

Tijdens het empirisch onderzoek in beide gevangenissen verduidelijkten gedetineerden waarom zij bereid zijn het misdrijf te erkennen en zowel naar het slachtoffer als naar zichzelf verantwoordelijkheid te nemen voor het toegebrachte leed. Een gedetineerde van HMP Leeds legde uit:

'Dat is een van de dingen die me anders maken hier, ik wil echt veranderen. Dat is de beslissing die ik wil nemen en dat is waarom ik herstelbemiddeling heb gevraagd.'

(interview, diefstal met geweld)

Gedetineerden gaven aan de deelname aan herstelbemiddeling te ervaren als iets waartoe men pas komt nadat een zekere bezinning en reflectie heeft plaatsgevonden op de vraag hoe om te gaan met de gevolgen van het misdrijf. Tijdens de interviews vertelden vrijwel alle gedetineerden dat zij hun 'criminele' verleden,

denkwijzen en houding verwierpen. Deze omslag in het denken ging voor hen vooraf aan de beslissing om deel te nemen aan herstelbemiddeling. Gelijktijdig werden deze beslissing en omslag van de 'oude' denkwijzen bevestigd in de interacties, de besproken onderwerpen en meer specifiek, de informatie van het slachtoffer die daarvan het resultaat vormden. Zoals een gedetineerde van HMP Leeds duidde:

'Om dat allemaal van het slachtoffer te horen, was echt een shock voor me. Ik had er geen idee van dat zij zich zo zou voelen (...) het maakte me er nog zekerder van dat ik dit nooit meer ga doen.'
(interview, overval)

Ook het zich kunnen verontschuldigen tegenover het slachtoffer was voor daders een belangrijk element in de herstelbemiddeling. Het gaf hun de kans om hun fouten te erkennen en aan te geven het aangedane leed te willen herstellen (Shapland e.a., 2011). Voor een groot aantal van hen betekende het ook de kans om 'een slecht hoofdstuk van mijn leven af te kunnen sluiten' of 'te doen wat moet worden gedaan, en voort te gaan met mijn leven' of 'zich te richten op de toekomst'. In dat opzicht was het zich verontschuldigen jegens het slachtoffer eerder een toekomstgerichte actie dan een die voortvloeide uit een oriëntatie op het bieden van herstel voor in het verleden toegebracht leed. Voor deze daders vormde het een belangrijk onderdeel van een proces (naast andere, zoals het stoppen met druggebruik) waarin werd gebroken met het verleden en waarin zij voor zichzelf de ruimte creëerden om zich te oriënteren op een toekomstig leven zonder criminaliteit.

Niettemin verloopt zo'n levenspad richting stoppen met misdaad vrijwel nooit in een rechte lijn. Er kunnen zich inconsistenties voordoen tussen de door daders uitgesproken motivatie (zoals uitgesproken in een bemiddelingsgesprek) en het daadwerkelijke gedrag. Shapland en Bottoms (2011) verwijzen hiervoor naar het filosofische concept van 'akrasia', de zwakheid van de wil, die zich openbaart wanneer daders gedrag laten zien dat strijdig is met hun moraliteit. In het Sheffield Desistance Onderzoek werd de meerderheid van de respondenten (jongvolwassen mannen) opnieuw veroordeeld, ondanks het feit dat zij gedurende het onderzoek blijk gaven van pro-sociale aspiraties. Shapland en Bottoms (2011, 2016) concluderen dat daders in het verwezenlijken van hun ambities soms worden afgeleid door situationele, op korte termijn te vervullen noden (die aanleiding kunnen geven tot criminaliteit). 'Wishing to desist is one thing, actually getting there [...] is another' (Shapland & Bottoms, 2011: 271). Het daadwerkelijk stoppen met misdaad vereist een sterke motivatie om te veranderen, gekoppeld aan een sterk geloof in zichzelf, het beschikken over een breed repertoire aan copingmechanismen en een voldoende mate van zelfredzaamheid. Een combinatie van 'willen en doorzetten' is iets wat kan worden bevorderd via herstelgerichte interventies.

Healy (2012, 2013) wijst op de sterk optimistische instelling van 'desisters', waar- tegenover het levensverhaal van persisterende daders gekleurd wordt door een

ondertoon van fatalisme en gebrek aan hoop over de mogelijkheid tot verandering. Onderzoek door LeBel e.a. (2008) laat zien dat deze negatieve mindset recidive bevordert. Volgens deze onderzoekers gaat het stoppen met misdaad gepaard met een afname van negatieve gevoelens en een toename van positieve emoties. Gevoelens van spijt, schaamte en schuld maken plaats voor gevoelens van hoop, trots en vooruitgang (Farrall & Calverley, 2006; Farrall e.a., 2014; Healy, 2012, 2013).

Onderzoek door Maruna en Copes (2005) suggereert dat daders ook neutralisatie-technieken zouden ontwikkelen om om te gaan met de negatieve gevoelens uit hun criminele verleden. Deze technieken omvatten het ontkennen van verantwoordelijkheden, het minimaliseren van het leed dat is toegebracht aan slachtoffers en het aanvoeren van morele gronden ter rechtvaardiging van criminaliteit (zie Sykes & Matza, 1957). Herstelgerichte interventies als herstelbemiddeling kunnen dergelijke destructieve en desintegrerende effecten, verbonden aan niet-gekanaliseerde gevoelens van schuld, schaamte en berouw tegengaan. Negatieve identiteitsvorming en gevoelens van depressie en machteloosheid kunnen voorkomen worden. In een interview met een gedetineerde in de Belgische gevangenis van Oudenaarde, kwamen al deze elementen samen:

‘Ik heb je al verteld Bart hoe dat ik wil veranderen, en wat ik voel als ik aan mijn fouten en verleden denk. Ik kan niet slapen als ik eraan terugdenk, en niet enkel voor mij, maar ook voor mijn familie en het slachtoffer. Ik heb mij achteraf verontschuldigd en ik heb dat gedaan in een gesprek in de gevangenis. Dat was echt niet gemakkelijk. Ik was zo opgefokt als bij een gevecht. Dat was echt ongelooflijk om te zien hoe sterk dat die (= slachtoffer) waren in dat gesprek. Ik voelde me toen echt klein. (...) Dat gesprek bracht me echt helemaal terug tot op het moment van de feiten. Ik heb nu helemaal een nieuw beeld van die in mijn hoofd, van mijn slachtoffer. Mijn vrouw was daar ook in dat gesprek. Ik vond dat nog het moeilijkste. Gewoon om te zien hoe dat zij hen zo steunde en begreep, en dat ze tegelijkertijd er ook voor mij was. (Stilte, hij kijkt naar beneden, ziet er emotioneel geraakt uit, kijkt terug op.) Shit man, dat was echt heavy, dat is het eigenlijk nog altijd. Dat heeft me echt veranderd.

(interview, autodiefstal na woninginbraak)

In een herstelbemiddeling wordt steeds een onderscheid gemaakt tussen de dader als persoon en het door hem gepleegde misdrijf. De schaamte richt zich op dat laatste en niet op de dader, zoals Braithwaite (1989) het formuleerde in zijn theorie over *reintegrative shaming*. Volgens Shapland en Bottoms (2016) biedt het maken van het onderscheid tussen de intrinsieke persoon van de dader en de aan het misdrijf verbonden schaamte een wijze om om te gaan met niet-gekanaliseerde emoties. Het biedt aan de dader ook de ruimte om zijn wens te stoppen met criminaliteit expliciet te maken. Zoals een van de gedetineerden uit de Belgische gevangenis van Oudenaarde uitlegde:

‘Justitie kijkt alleen naar wat je verkeerd hebt gedaan. Ze kijken naar je zoals een dokter dat doet, proberen te zien wat er mis is met je. Er zijn ook goede dingen over mij te zeggen. Ik ben meer dan alleen maar wat ik verkeerd gedaan heb in mijn verleden. Ik houd er echt niet van dat ze mij bekijken alsof ik een slecht mens ben. (Stilte.) Weet je wie de eerste was die me bekeek als Akran? Dat was mijn bemiddelaar.’
(veldwerknooties, moord)

Gedetineerden stelden dat herstelbemiddeling hun de kans bood om in een veilige, vertrouwde omgeving het eigen levensverhaal te vertellen, inclusief het misdrijf. Dat geeft ruimte om nuances aan te brengen in hun verhaal. Dat stelt hen in staat tot spijtbetuiging, het kunnen praten over eigen slachtofferschap en diepe, persoonlijke gebeurtenissen. Een gedetineerde in de gevangenis van Oudenaarde zei:

‘Het gaat om vertrouwen, dat geeft je de mogelijkheid om te laten zien wie je echt bent, hoe dat je over dingen denkt, zonder dat er de hele tijd over je geoordeeld wordt. Als er geen vertrouwen is, dan is het niet mogelijk om uw gevoelens te laten zien, of te spreken over spijt.’
(interview, home-jackings)

5 Structurele elementen, ook in herstelbemiddeling

Deze motivationele en cognitieve elementen staan niet op zichzelf, maar maken deel uit van een dynamisch, interactief proces met sociale, externe structurele invloeden (LeBel e.a., 2008). Onderzoekers als Farrall (2002, 2005), Maruna en LeBel (2012), Porporino (2010) en Bottoms en Shapland (2011) benadrukken het belang van het samengaan van motivationele, cognitieve elementen, met structurele kenmerken in de huidige samenleving en contextuele veranderingen in het leven van de dader. Structurele en praktische belemmeringen, zoals problemen met het vinden van werk, het hebben van schulden, het ondervinden van moeilijkheden bij het vinden van huisvesting, maken het voor ex-gedetineerden moeilijker om te stoppen met criminaliteit. Herstelgerichte praktijken hebben het potentieel om sociaal en menselijk kapitaal vrij te maken, dat het stoppen kan bevorderen, zoals blijkt uit het onderzoek van Farrall (2005), Robinson en Shapland (2008) en Bottoms en Shapland (2011). Dat is in het bijzonder het geval wanneer sprake is van steun van buiten, vanuit de context van derden rond de dader. Door hun eigen sociaal kapitaal in te zetten ten behoeve van de dader, kan deze zijn sociaal kapitaal vergroten. De dader komt als het ware via de bemiddelaar, familie, vrienden en professioneel betrokkenen in aanraking met kansen en mogelijkheden. Via herstelbemiddeling kunnen ook bestaande en nieuwe contacten en relaties worden versterkt en opgebouwd, waardoor menselijk kapitaal kan worden geactiveerd. Dat is nog naast het potentieel aan sociaal kapitaal dat aanwezig is in de sociale omgeving waarin hij zal re-integreren (Farrall e.a., 2014). Sommige van deze betrokken derden of steunfiguren zullen de dader bijstaan in

het nakomen van de afspraken in de bemiddelingsovereenkomst (Shapland e.a., 2011). Anderen kunnen van betekenis zijn door informatie en steun te geven bij bepaalde programma's (bijvoorbeeld over drugsafhankelijkheid). Gedetineerden in ons onderzoek vertelden dat zij voorafgaand aan hun deelname aan herstelbemiddeling al besloten hadden afstand te nemen van een op criminaliteit gericht leven. Of, zoals een gedetineerde uit de gevangenis van Oudenaarde verduidelijkte:

'Ik vond dat eigenlijk raar. Het waren de vragen van het slachtoffer die me motiveerden om geen drugs meer te nemen. Zij wou dat ik clean bleef, dat ik een goed leven zou opbouwen, en dat ik niet meer zou hervallen. (Bart) *En waarom was dat raar voor u?* Omdat ik zoiets helemaal niet verwacht had van haar. Dat was juist alsof ze inzat bij mij. Dat verwacht je niet, ik had meer verwacht dat ze kwaad zou zijn, of zou roepen. Maar ze was geïnteresseerd in wie dat ik was, en ze wilde goede dingen voor mij in mijn leven.'

(interview, gewapende overval)

De herstelbemiddeling vormde voor gedetineerden een extra motivatie om door te gaan met de programma's waaraan zij al deelnamen en versterkten het momentum op de ingeslagen weg naar het afstand nemen van een leven met criminaliteit. Het hielp hen te volharden in hun streven naar een misdadenvrij leven. Zoals een andere gedetineerde in de gevangenis van Leeds zei:

'Het slachtoffer wil dat ik de bemiddelaar elke zes maanden laat weten hoe het met me is, welke programma's ik volg, en of ik nog steeds clean ben.'

(interview, diefstal met geweld)

De deelname aan herstelbemiddeling biedt deze gedetineerden de kans om nieuw menselijk kapitaal op te bouwen en dat gebeurt ook via de positieve betrokkenheid van het slachtoffer. Daarnaast bevordert het bemiddelingsproces ook het verkrijgen van nieuwe sociale contacten, die steun bieden bij het opbouwen van sociaal kapitaal. Andere gedetineerden verwezen naar het kunnen 'herstellen' van contacten met familie en vrienden, soms aanwezig bij de ontmoeting met het slachtoffer.

Sommige gedetineerden maakten melding dat de bemiddeling een positief effect had op de relaties met betekenisvolle anderen. Gedetineerden stelden dat zij tijdens bezoeken of telefoongesprekken blijk hadden gegeven van emoties, eigen slachtofferervaringen en empathie voor het slachtoffer, en dat dit op hun beurt voor een positieve wending had gezorgd in hun relatie met vrouw en kinderen. Een gedetineerde in de gevangenis van Leeds zei hierover:

'Het gaat niet enkel over het juiste doen voor haar (slachtoffer), maar ook voor mijn vrouw en mijn dochter. Ik heb hierover veel met mijn vrouw gesproken, en dat bracht ons korter bij elkaar. Ze ziet nu ook dat ik echt wel wil veranderen.'

(interview, diefstal met geweld/gewapende overval)

Herstelbemiddelingen faciliteren een directe, bilaterale, op vraag en antwoord gerichte communicatie met de bemiddelaar, het slachtoffer of steunfiguren. Dergelijke processen bevorderen de vooruitzichten op een toekomstgerichte pro-sociale oriëntatie, communicatie en identiteit. Gedetineerden worden uitgenodigd om te praten over het eigen handelen, daarop te reflecteren, te bedenken hoe de schadelijke gevolgen van hun handelen, kunnen worden hersteld, en zich te focussen op constructieve, pro-sociale oplossingen voor hun problemen. Ze worden uitgenodigd om de problemen die ten grondslag liggen aan hun criminele activiteiten onder ogen te zien. Herstelbemiddelaars, steunfiguren of slachtoffers geven bovendien feedback op de structurele problemen waarmee de gedetineerde wordt geconfronteerd. Dat geeft gedetineerden de gelegenheid om hun ambities bij te stellen en haalbare doelen na te streven. Shapland en Bottoms (2011: 277) wijzen op het belang van *active maturation*, wat onder meer inhoudt het leren omgaan met de beperkingen van een conventioneel bestaan, zoals gebrekkige bestaanszekerheid en verveling. Het onderzoek van Cid en Marti (2015) wijst op het belang van sociale steun, in het bijzonder van familie. Dat genereert gevoelens van wederkerigheid en verklaart hun motivatie om van levensstijl te veranderen, daarin te volharden en te zoeken naar aanknopingspunten daarvoor.

6 Discussie

De relatie tussen herstelrecht en rehabilitatie/re-integratie is altijd controversieel geweest. We maken een onderscheid tussen rehabilitatieve programma's en de processen die gepaard gaan met het afzien van een leven in de criminaliteit. Het voorhanden zijn van een rehabilitatief programma wil niet zeggen dat dit door de individuele gedetineerde ook als een passend aanbod wordt ervaren, en aanleiding zal geven tot het stoppen met misdaad. Daartegenover staat dat het ontbreken van zo'n rehabilitatief aanbod betekent dat de gedetineerde die mogelijk wenst te stoppen met criminaliteit helemaal op zichzelf is aangewezen om hieraan uitvoering te geven.

De gedachte dat sommige herstelgerichte interventies kunnen bijdragen tot het stoppen met criminaliteit wordt door ons gedeeld en komt ook voort uit ons empirisch onderzoek. We wijzen er echter op dat er ook herstelgerichte interventies zijn die niet van invloed zijn op het tegengaan van recidive. Ons onderzoek toont aan dat herstelgerichte praktijken als herstelbemiddeling *agency* bevorderen en leiden tot verandering van narratieve en cognitieve mindsets. Die elementen leiden op hun beurt tot een verandering in de identiteit van de (ex-)gedetineerde. Het uitnodigen van (ex-)gedetineerden om op vrijwillige basis deel te nemen aan bemiddeling bevordert het nemen van verantwoordelijkheid voor het toegebrachte leed, in het bijzonder tegenover het slachtoffer, de eigen familie en/of de nabije leefomgeving. In een bemiddeling en met deze betrokkenen wordt een

communicatie bewerkstelligd die het internaliseren van (reguliere) normen en waarden met zich meebrengt.

Herstelgerichte praktijken zoals herstelbemiddeling kunnen bijdragen aan het geloof, de hoop en de motivatie van de (ex-)gedetineerde om af te zien van het plegen van criminaliteit. Sommige van die interventies hebben de potentie om dat verlangen naar stoppen te bevorderen of de reeds aanwezige wens te bestendigen en vormen niet zozeer de aanleiding daartoe, maar eerder een opstapje (Shapland & Robinson, 2008: 352). We benadrukken dat herstelgerichte praktijken eerder een rol spelen in het vasthouden aan een eerder gevormd voornemen om af te zien van criminaliteit, dan dat het een dergelijke omslag initieert.

Waar motivationele en cognitieve elementen duidelijk een plaats hebben in herstelbemiddeling, blijken structurele en praktische belemmeringen die het proces tot stoppen met misdaad in de weg kunnen staan, veel moeilijker op te nemen. Zo heeft herstelbemiddeling in beide gevangenissen, Leeds en Oudenaarde, een sterke focus op het bewerkstelligen van communicatie tussen dader en slachtoffer en veel minder op het tot stand brengen van een concrete herstelovereenkomst. Als er dan al een overeenkomst was, dan handelde deze voornamelijk over de regeling tot het betalen van de geleden schade. Bovendien komen deze structurele elementen (werk, opleiding, huisvesting, vrijetijdsbesteding) gewoonweg veel minder aan bod in deze gesprekken. Dergelijke mogelijkheden die de rehabilitatie van de gedetineerde zouden versterken, maken slechts bij uitzondering deel uit van herstelbemiddeling. Wanneer dat het geval was, gebeurde dat vooral vanuit het slachtoffer: het verzoek om met het oog op de rehabilitatie van de dader, die zijn verantwoordelijkheid opneemt, in de overeenkomst afspraken op te nemen over de hulpverlening die nodig is, bijvoorbeeld voor de drugsverslaving, psychologische behandeling, enzovoort.

De herstelbemiddeling in de gevangenissen in Leeds en Oudenaarde vonden niet plaats in de laatste fase van het reguliere detentietraject en er was ook geen specifieke insteek naar het toekomstige re-integratietraject van de gedetineerde. Hierin verschilde ons onderzoek van het onderzoek van Shapland e.a. (2011) naar de toepassing van herstelgerichte conferenties in Engeland en Wales. Daar was sprake van een laatste, op de toekomst gerichte fase die aansluit op het herstelgerichte proces. In vrijwel alle herstelgerichte conferenties was sprake van overeenkomsten waarbij wensen en verwachtingen van slachtoffer, dader en ondersteunende derden werden opgenomen naar de toekomstige re-integratie van de dader. Structurele en praktische elementen eigen aan het proces te stoppen met misdaad waren in deze herstelgerichte conferenties meer expliciet aanwezig, mede door de specifieke procedure en het specifieke proces die gekoppeld werden aan deze conferenties. Bij de herstelbemiddeling in beide gevangenissen in ons onderzoek ontbrak deze expliciete oriëntatie op de toekomst van de gedetineerde. Kortom, sommige herstelgerichte praktijken hebben aandacht voor structurele en praktische elementen en hebben dan ook de potentie bij te dragen aan het bevorderen van het stoppen met misdaad, terwijl dit in andere praktijken veel minder aan bod komt.

Ook het gekozen moment en de plaats van de herstelgerichte praktijk dragen bij tot het kunnen wegnemen van structurele belemmeringen. De herstelbemiddeling vond in dit onderzoek steeds plaats in de gevangenis en dat stond een betekenisvolle communicatie met het slachtoffer niet in de weg. Het resulteerde in een toename van *agency* en een bevestiging van de beslissing af te willen zien van een leven in de criminaliteit. Niettemin is het voor de betrokken gedetineerde moeilijk om op grond van deze gesprekken en vanuit zijn verblijf in de gevangenis te komen tot beslissingen over structurele kwesties. Dat ligt anders wanneer er uitzicht bestaat op invrijheidstelling binnen afzienbare termijn en de gedetineerde concrete ideeën heeft over zijn toekomstige plek binnen de samenleving. Degenen die geen uitzicht hebben op vrijlating op korte termijn hebben het veel moeilijker om die structurele uitdagingen (wonen, werk, begeleiding) al concreet te maken en richten zich tegelijkertijd ook nog meer op het alledaagse leven in de gevangenis.

Het bespreken van structurele en praktische elementen en daaraan gerelateerde mogelijkheden tot opbouw van sociaal en menselijk kapitaal, kan ook worden versterkt of belemmerd door de aan- of afwezigheid van relevante betrokkenen in de herstelbemiddeling. De direct betrokken personen rondom het slachtoffer of de dader worden bij toepassing van herstelrechtelijke interventies niet altijd gezien als primair belanghebbenden. Zo geldt voor zowel de Engelse als de Belgische bemiddelingen dat noch de direct betrokken personen rondom de gedetineerde, noch personen uit de omgeving waar het delict plaatsvond, bij de bemiddelingsgesprekken werden betrokken. Idealiter, en in overeenstemming met de belangrijkste definities van herstelrecht, dienen alle personen die zich betrokken voelen bij het slachtoffer, de gedetineerde of de gebeurtenis, te worden opgenomen in de herstelgerichte praktijk. Deze personen vervullen immers een belangrijke ondersteunende functie bij het ontwikkelen, communiceren en bevestigen van gedeelde normen en waarden, niet alleen tijdens de herstelgerichte interventie, maar ook daarna wanneer de ex-gedetineerde terugkeert in de samenleving. Het belang van dergelijke sociale steun, in het bijzonder van families, voor het doen slagen van het proces tot stoppen met misdaad kan niet genoeg benadrukt worden (Cid & Marti, 2015).

In sommige van de herstelbemiddelingen in dit onderzoek werd zo'n ondersteunende microgemeenschap gevormd door mensen werkzaam binnen de gevangenis, zoals een penitentiair assistent, een sociaal werker of pastoraal werker. Wanneer dat het geval was, richtte die ondersteuning zich specifiek op de deelname van de gedetineerde aan de bemiddeling. Het ging niet om de ondersteuning in de re-integratie van de gedetineerde buiten de gevangenis, en daarom minder om het bewerkstelligen van het stoppen met misdaad. Een leefgemeenschap binnen de gevangenis kan dan ook niet dezelfde rol spelen als ondersteunende personen buiten de gevangenis. Het meer betrekken van ondersteunende derden van buiten de gevangenis in de herstelbemiddeling zou een positief effect hebben op het proces tot stoppen met misdaad.

Vanuit ons empirisch onderzoek kunnen we concluderen dat er een verband kan zijn tussen herstelgerichte praktijken en het stoppen met misdaad, zowel theoretisch als praktisch, zij het dat niet alle herstelgerichte benaderingen dit ambiëren. Herstelgerichte praktijken waarbij slachtoffers en (ex-)gedetineerden betrokken zijn, kunnen worden ingezet om de wens van de (ex-)gedetineerde om een leven zonder criminaliteit op te bouwen, verder te ondersteunen en dit voornemen te bekrachtigen. Het uittekenen van een pad voor de (ex-)gedetineerde hoe dat voornemen te verwezenlijken, blijft een moeilijke opgave. Bovendien lijken sommige herstelgerichte praktijken, in het bijzonder die waarin structurele en praktische elementen een significante plaats hebben, een groter potentieel te hebben om positief bij te dragen aan dit proces tot stoppen met criminaliteit.

Literatuur

- Bazemore, G. & S. O'Brian (2002) The quest for a restorative model of rehabilitation: theory-for-practice and practice-for-theory. In: L. Walgrave (red.), *Restorative justice and the law* (p. 31-49). Cullompton: Willan Publishing.
- Blokland, A., D. Nagin & P. Nieuwbeerta (2005) Life span offending trajectories of a Dutch conviction cohort. *Criminology*, 45(4), 919-954.
- Bottoms, A. & J. Shapland (2011) Steps towards desistance among male young adult recidivists. In: S. Farrall, M. Hough, S. Maruna & R. Sparks (red.), *Escape routes* (p. 43-80). London: Routledge.
- Bottoms, A. & J. Shapland (2016) Learning to desist in early adulthood: the Sheffield Desistance Study. In: J. Shapland, S. Farrall & A. Bottoms (red.), *Global perspectives on desistance: reviewing what we know, looking to the future* (p. 99-125). London: Routledge.
- Braithwaite, J. (1989) *Crime, shame and reintegration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braithwaite, J. (1993) Shame and modernity. *British Journal of Criminology*, 33(1), 1-18.
- Braithwaite, J. (2003) Principles of restorative justice. In: A. Von Hirsch, J.V. Roberts & A. Bottoms (red.), *Restorative Justice and Criminal Justice: Competing or Reconcilable Paradigms*. Oxford: Hart Publishing.
- Campbell, C., R. Devlin, D. O'Mahony, J. Doak, J. Jackson, T. Corrigan & K. McEvoy (2005) *Evaluation of the Northern Ireland Youth Conference Service*. NIO Research and Statistical Service Report No. 12. Belfast: Northern Ireland Office.
- Cid, J. & J. Marti (2015) Imprisonment, social support, and desistance: a theoretical approach to pathways of desistance and persistence for imprisoned men. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 1-22.
- Clarke, R. & D. Cornish (1985) Modelling offenders' decisions. In: M. Tonry & N. Morris (red.), *Crime and Justice: An Annual Review of Research*, 6, 147-186.
- Ezell, M.E. & L.E. Cohen (2005) *Desisting from crime*. Oxford: Oxford University Press.
- Farrall, S. (2002) *Rethinking what works with offenders: probation, social context and desistance from crime*. Cullompton: Willan Publishing.
- Farrall, S., A.E. Bottoms & J. Shapland (2010) Social structures and desistance from crime. *European Journal of Criminology*, 7(6), 546-570.
- Farrall, S. & B. Bowling (1999) Structuration, human development and desistance from crime. *British Journal of Criminology*, 39(2), 253-268.

- Farrall, S., B. Hunter, G. Sharpe & A. Calverley (2014) *Criminal careers in transition. The social context of desistance from crime*. Oxford: Oxford University Press.
- Farrall, S. & S. Maruna (2004) Desistance-focused criminal justice policy research. *The Howard Journal*, 43, 358-67.
- Giordano, P.C., S.A. Cernkovich & J.L. Rudolph (2002) Gender, crime and desistance: toward a theory of cognitive transformation. *American Journal of Sociology*, 107(4), 990-1064.
- Giordano, P.C., R. Schroeder & S.A. Cernkovich (2007) Emotions and crime over the life course: a neo-Meadian perspective on criminal continuity and change. *American Journal of Sociology*, 112(6), 1603-1661.
- Healy, D. (2012) *The dynamics of desistance: charting pathways through change*. Abingdon: Routledge.
- Healy, D. (2013) Changing fate? Agency and the desistance process. *Theoretical Criminology*, 17(4), 557-574.
- Hurwitz, S. & K.O. Christiansen (1983) *Criminology*. London: George Allen & Unwin.
- Laub, J.H. & R.J. Sampson (2001) Understanding desistance from crime. *Crime and Justice*, 28, 1-69.
- Laub, J. & R. Sampson (2003) *Shared beginnings, divergent lives*. Cambridge: Harvard University Press.
- LeBel, T., R. Burnett, S. Maruna & S. Bushway (2008) The 'chicken and egg' of subjective and social factors in desistance from crime. *European Journal of Criminology*, 5(2), 131-159.
- Maruna, S. (2001) *Making good: how ex-convicts reform and rebuild their lives*. Washington: American Psychological Association.
- Maruna, S. (2011) Reentry as a rite of passage. *Punishment & Society*, 13(1), 3-27.
- Maruna, S. & H. Copes (2005) What have we learned from five decades of neutralisation research?. *Crime and Justice*, 32, 221-320.
- Paternoster, R. & S. Bushway (2009) Desistance and the 'feared self': toward an identity theory of criminal desistance. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 99(4), 1103-1156.
- Pezzin, L.E. (1995) Earning prospects, matching effects and the decision to terminate a criminal career. *Journal of Quantitative Criminology*, 11(1), 29-50.
- Robinson, G. & J. Shapland (2008) Reducing recidivism: a task for restorative justice?. *British Journal of Criminology*, 48(3), 337-358.
- Rossner, M. (2011) Reintegrative ritual. In: S. Karstedt, I. Loader & H. Strang (red.), *Emotions, crime and justice* (p. 169-192). Oxford: Hart Publishing.
- Sampson, R. & J. Laub (1993) *Crime in the making*. Cambridge: Harvard University Press.
- Shapland, J. (2007) Desistance from crime and the potential role of restorative justice. Paper given to the conference on 'What is criminology', in honour of Sir Anthony Bottoms, Cambridge, 30 November 2007.
- Shapland, J. & A. Bottoms (2011) Reflections on social values, offending and desistance among young adult recidivists. *Punishment & Society*, 3(3), 256-282.
- Shapland, J., A. Bottoms & S. Farrall (2016) Diversity or congruence – sketching the future: an afterword. In: J. Shapland, S. Farrall & A. Bottoms (red.), *Global perspectives on desistance: reviewing what we know, looking to the future* (p. 282-293). London: Routledge.
- Shapland, J., G. Robinson & A. Sorsby (2011) *Restorative justice in practice*. London: Routledge.
- Sykes G. & D. Matza (1957) Techniques of neutralisation: a theory of delinquency. *American Sociological Review*, 22(6), 664-670.

Bart Claes & Joanna Shapland

- Tangney, J.P., J. Steuwig, D. Mashek & M. Hastings (2011) Assessing jail inmates' proneness to shame and guilt: feeling bad about the behaviour or the self. *Criminal Justice and Behaviour*, 7, 710-734.
- Van Camp, T. (2014) *Victims of violence and restorative practices: finding a voice*. London: Routledge.
- Vaughan, B. (2007) The internal narrative of desistance. *British Journal of Criminology*, 47(3), 390-404.
- Ward, T., K.J. Fox & M. Garber (2014) Restorative Justice, offender rehabilitation and desistance. *Restorative Justice: An International Journal*, 2(1), 24-42.